

UDK 614(497.4/.5 Istra)''17''(091)

94(497.4/.5 Istra)''17''

Priljeno: 4. 8. 2013.

Prihvaeno: 25. 11. 2013.

Izvorni znanstveni rad

Zamejevanje epidemij kuge v pristaniških mestih severnega Jadrana: primerjava med beneško Istro in Avstrijskim primorjem v 18. stoletju

Urška Źeleznik

Znanstveno-raziskovalno središče in

Fakulteta za humanistične študije

Univerza na Primorskem

Garibaldijeva 1

6000 Koper

Slovenija

E-adresa: urska.zeleznik@zrs.upr.si

Prispevek skuša podati pregled nekaterih ukrepov za sistematično preprečevanje nalezljivih bolezni, zlasti kuge, ki je v 18. stoletju še zadnjič ogrožala tudi severni in vzhodni Jadran. Ta prostor je bil politično razdeljen med Habsburško monarhijo in Beneško republiko, ki sta vsaka na svoj način, a vendar tudi skladno izvajali zdravstveni nadzor pomorskega in kopenskega prometa. Problematiko pomorske in kopenske sanitete primorskih mest je seveda treba umestiti v prvi vrsti v politični in ekonomski kontekst, v katerem se ob boju za primat nad pomorsko trgovino znajde to območje, posebej v času po uvedbi prostih pristanišč.

Ključne besede: kuga, Jadran, Benečani, Habsburžani, pomorska saniteta, kordoni, lazareti, 18. stoletje

V 18. stoletju, ko so Sredozemlje še zadnjič ogrožali posamezni sunki epidemij kuge, so bili tudi na območju zgornjega Jadrana v pripravljenosti na prenašanje bolezni preko mobilnega prebivalstva. Lokalne oblasti tega prostora, tako beneške kot habsburške, so bile ves čas pozorne na vesti o širjenju bolezni, ki se je v zgornji Jadran širila zlasti po trgovskih pomorskih in kopenskih poteh. Zadnja večja epidemija kuge na območju Istre je sicer zabeležena med letoma 1630 in

1632,¹ vendar se je bolezen v širšem primorskem prostoru pojavljala tudi kasneje (npr. epidemije v Gorici 1682 in Dalmaciji 1730, 1764 in 1784).

Ko je kuga v letih 1700–1709 razsajala v Turčiji, je v kratkem času dosegla tudi Beneško republiko. 21. oktobra 1710 je tako koprski podestat in kapitan Aurelio Contarini zahteval vzpostavitev zdravstvenih ukrepov (kontumac za osebe in blago) za preprečitev vdora epidemije s tržaške strani ter iz habsburškega dela Istre in Furlanije, 1. februarja 1712 pa naj bi podestat Francesco Malipiero pisal kapitanu v Završju z zahtevo, da se odredi kontumac in prepove pritok prišlekov iz Slavonije, Hrvaške, Albanije, Dalmacije, kvarnerskih otokov, Reke, Bakarja, Bukovice in drugih krajev. Izrazil je tudi potrebo po vzpostavitvi zastraženih prehodov na meji proti Hrvaški in Slavoniji ter zaprtju cest.²

Leta 1711 je kuga v manjši meri ogrožala Goriško in Istro,³ leto kasneje pa se je z Ogrskega (kamor je prišla iz Turčije) širila v Slavonijo, Dalmacijo, Albanijo in na Reko ter pozneje še v Bakar in Bukovico.⁴ Sredi 1713 je bolezen dosegla Dunaj, širila se je tudi na Avstrijskem in Moravskem,⁵ namestništvo v Gradcu pa je nato 25. avgusta 1713 odredilo zaprtje štajersko-avstrijske meje,⁶ zaprli pa so tudi prehode proti Ogrski.

V času med 1720 in 1724 se je kuga pojavljala med drugim v Dalmaciji in Slavoniji, leta 1730 pa je bil zaradi bojazni pred njenim širjenjem po morju v avstrijske dežele izdan kontumačni in lazaretni red za Trst.⁷ V začetku 1731 je tako habsburška stran (tržaški zdravstveni providurji in namestniki) zagotovila, da delajo vse potrebno za preprečitev širjenja kuge z beneškega ozemlja.⁸ Ponovno se je kuga pojavljala med letoma 1738 in 1741 v hrvaških in ogrskih deželah ter nato okrog 1743, ko je grozila predvsem iz sredozemske smeri; tedaj je preplah ter prekinitev pomorskega in kopenskega prometa povzročila tudi ladja z oljem,

¹ Prim. npr. Bernardo Schiavuzzi, *Le istituzioni sanitarie istriane nei tempi passati*. Parenzo: G. Coana, 1892; Bernardo Schiavuzzi, "Le epidemie di peste bubbonica in Istria", *Pagine istriane*, XI (1913).

² Bernardo Schiavuzzi, "La malaria in Istria", *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria* (dalje: AMSI), V, 319–471; dopisi objavljeni v: *La Provincia*, 18, 22, 16. november 1884; prim. Janez Kramar, "Epidemije v Slovenski Istri", *Zgodovinski časopis*, 49, 1, 1995, 102; Stojan Plesničar, "Kuga v Istri", *Zdravstveni vestnik: glasilo Slovenskega zdravniškega društva*, letn. 26, št. 8, 345–350.

³ Vladimir Travner, *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934, 132; Gunther E. Rothenberg, "The Austrian Sanitary Cordon and the Control of Bubonic Plague: 1710–1871", *Journal of the history of medicine and allied sciences*, 28, 1, 1973, 16.

⁴ Schiavuzzi, "Le epidemie", 74.

⁵ Prim. Senato Rettori, AMSI, XXIII.

⁶ Travner, "Kuga", 130.

⁷ *Isto*, 131–132.

⁸ Pokrajinski arhiv Koper (dalje: SI PAK KP) 6.3, Komuna Koper, Fragmenti spisov 1600–1800, t.e. 8.

ki je pristala v Portorožu in na kateri so za kugo umrle tri osebe.⁹ Koprski podestat Pietro Donà je leta 1744 pisal beneškim oblastem, da je treba zaradi kužne grožnje na Ogrskem in v Transilvaniji vzpostaviti rastele, zamejiti ceste, oborožiti mejno linijo in posamezne točke na njej, bolezensko grožnjo z morske strani pa je predstavljala tudi Messina.¹⁰

Z Vzhoda se je proti Evropi širil tudi val kuge, ki je leta 1757 izbruhnila v Perziji, Dalmacijo (Split in Knin) pa je dosegla leta 1764.¹¹ Zgornji Jadran pa je bil še posebej pozoren na nevarnost širjenja kuge leta 1783 in 1784 iz Dalmacije, kar je razvidno iz recipročne korespondence beneških uradnikov s tržaškim gubernijem ter vzpostavitve več kot tri mesece trajajočega varovanja obale primorja in oborožene opazovalne linije.¹² Omeniti sicer velja, da ni šlo le za bojazen pred človeško, ampak tudi pred živinsko kugo,¹³ ki je na območju vzhodnega Jadrana prav tako pogosto razsajala.

Prepredenost vzhodnojadranskih prometnih poti je, kakor je razvidno tudi iz zgornjih primerov, botrovala hitremu širjenju nalezljivih epidemičnih bolezni, kuga (med njenimi simptomi so sočasni viri navajali predvsem hude bolečine v glavi in dimljah, ponavljajoče se bruhanje krvi in črne bubone)¹⁴ pa je ustrahovala zlasti s svojo nalezljivostjo, hitrim potekom, visoko stopnjo umrljivosti in zaradi popolne nemoči medicine v soočanju z njo.

Problematiko tako pomorske kot kopenske sanitete primorskih mest (ki je bila nujen stranski produkt živahnega gospodarskega pretoka oziroma bolezenske izpostavljenosti tega območja) pa je seveda treba umestiti v politični in ekonomski kontekst, v katerem se je ob boju za primat nad pomorsko trgovino znašlo

⁹ AMSI, XXIII, 258–259, 1743.

¹⁰ AMSI, X, 1893, 66–67.

¹¹ Schiavuzzi, "Le epidemie", 75.

¹² AMSI, X, 1894, 314.

¹³ Bolezen, ki jo povzroča virus, s človeško kugo seveda nima nič skupnega. Epidemije te bolezni pri živalih se omenjajo npr. v začetku 18. stoletja (Jože Šorn, "Donesek h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713", *Zgodovinski časopis*, 1950, 173), leta 1763 in v desetletju zatem (AMSI, XIII, 1897, 203–204, 232, 233) ter leta 1783 (Danica Božič-Bužančič, "Pisma generalnog providura za Dalmaciju Paola Boldua o kugi u Splitu i okolici, upućena Magistratu za zdravlje u Veneciji 1783", *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, No. 6 Prosinac (2000); 6. oktober 1783).

¹⁴ AMSI, XVII, 112. V tem primeru je šlo za bubonsko kugo, ki je povezana z glodalci kot gostitelji (z bakterijo *Yersinia pestis*) okuženih bolh, preko katerih se bolezen prenaša na človeka; preko morskih poti so tako potovale bodisi množice podgan bodisi bolhe, ki so nekaj časa lahko preživele tudi v tkaninah. Poleg tega se je omenjeni obliki kuge pogosto pridružila še pljučna kuga, katere kapljični prenos je bil s človeka na človeka neposreden in zelo hiter (gl. npr. Kenneth F. Kiple (ur.), *The Cambridge world history of human disease*. Cambridge - New York - Melbourne, Cambridge University Press, 1994, str. 613).

to območje.¹⁵ Zdravstvene zapore poti in meja, dolgotrajna karantena in drugi zdravstveni ukrepi so seveda imeli negativne posledice za trgovino in gospodarstvo, poleg tega pa so bili zlahka izkoriščeni tudi kot sredstvo politične oz. ekonomske bitke med mesti ali državami.¹⁶

Habsburžani in protikužni ukrepi na vzhodnem Jadranu

Nove pomorske sile na Jadranu: gospodarski stiki in širjenje bolezni

Kuga je v 18. stoletju (ko bakterijske povzročiteljice te bolezni še niso poznali) predstavljala neznanko in obstajali sta pravzaprav dve vzporedni teoriji o njenem prenosu (ti sta sobivali še velik del 19. stoletja): kontagionistična je zagovarjala njeno nalezljivost, zato so ji ustrezali ukrepi s karanteno/izolacijo (ta pogled je bil v sredozemskem prostoru tudi bolj uveljavljen), na drugi strani pa ne-kontagionistična (predvsem miazmatična) teorija o kužnih hlapih, ki je izolacijo smatrala za brezpredmetno. Obe razlagi sta ne nazadnje razvidni tudi iz preventivno-kurativnih ukrepov ob pojavu okužbe, saj so ti vključevali tako fizično izolacijo kot tudi zračenje ali prekajevanje (fumigacijo) oseb in predmetov.

Tovorni promet je bil eden ključnih načinov prenosa bolezni, česar so se dobro zavedali tudi skrbniki javnega zdravja. Posebne pozornosti so bili deležni tovari, za katere je veljalo, da se kuga preko njih lažje prenaša. Med "klicenosne" snovi so tako prištevali tkanine (volna, bombaž ...), vrvi ter snovi živalskega izvora (dlaka, koža, perje ...), pri katerih naj bi se zaradi njihove hrapavosti ali poroznosti kužnina "oprijela" materiala in je mehansko ni bilo mogoče odstraniti.¹⁷ Merkantilistična politika Habsburške monarhije si je, začevši z razglasitvijo svobodne plovbe na Jadranu s Karlom VI. (1717) in mest Trsta in Reke za svobodni pristanišči (1719), uspešno prizadevala za ekonomski primat, za katerega se je potegovala s tedaj že usihajočo Beneško republiko. Ključno vlogo v gospodarskem smislu pa je igral tudi mir v Požarevcu, ki je bil leta 1718 sklenjen med Habsburško monarhijo in Benetkami na eni ter Osmanskim cesarstvom na drugi strani.

¹⁵ Temeljit pregled transformiranja pomorsko-trgovskih težišč Avstrijskega primorja v teku 18. stoletja je podan zlasti v: Eva Faber, *Litorale Austriaco: das österreichische und kroatische Küstenland: 1700–1780*, Trondheim: Historisk Institut, Universitetet, Graz, Steiermärkisches Landesarchiv, 1995.

¹⁶ Prim. Branko Kesić, "Zaštita zdravlja u pomorskom saobraćaju nekad i danas" v: Grga Novak, Vjekoslav Maštrović (ur.): *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Zadar, Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962, 378.

¹⁷ Prim. *Norme praticate in Levante in tempo di peste: nell'interno delle famiglie, nelle strade, e negli alberghi, non che metodo di vita, ed altre regole generali in circostanze analoghe, da osservarsi in caso di contagio per tener lontano dalle proprie abitazioni il Cholera morbus e qualunque altra malattia contagiosa*. Venezia: Giuseppe Picotti, 1831.

Sklenjena je bila tudi avstrijsko-turška trgovska pogodba (z ugodno 3-odstotno carino), ki je odprla vrata turškim proizvodom tudi v tržaškem pristanišču, saj se je proti Trstu in Reki začel usmerjati tudi promet iz novo priključenih dežel.¹⁸

Vlogo ključnega pristanišča v zgornjem Jadranu je postopoma prevzemal Trst, Benečani pa so sicer, kljub koncu pomorskega monopola in izgubljanju pomena malih pristaniških mest, znali do neke mere v svoje primorje pritegniti trgovino iz zaledja¹⁹ ter obenem skušali na različne načine zajeziiti vpliv tržaške moči na istrsko gospodarstvo,²⁰ čeprav je bila trgovska navezava beneških obal z Avstrijskim primorjem seveda neizogibna.²¹

Ni treba posebej poudarjati, da so Habsburžani s to intenzivno pomorsko trgovino stopili v stik tudi z bolezensko ranljivostjo pristanišč, ki so je bile Benetke kot večstoletna pomorska velesila že vajene. Habsburške oblasti so se zato v veliki meri po Benetkah ali drugih mediteranskih pristaniščih v pomorskosanitetnih zadevah tudi zgledovale.²² Do leta 1738 (prve izdaje avstrijskega pravilnika, ki so ga leto kasneje vpeljali tudi na Ogrskem) so na Jadranu veljali beneški karantenski predpisi.²³

¹⁸ Gl. npr. János Kalmár, "Načrti pomorske trgovine prek Trsta iz časa vladavine Karla VI", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 33, št. 2/3, 1985, 137–141; Ferdo Gestrin, "Pomorski promet v Trstu leta 1760", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 37, 1–2, 1989, 46–49, ... tudi Chiara Simon, "La sanità marittima a Trieste nel Settecento (da Carlo VI a Maria Teresa - 1711–1780)", *Archeografo Triestino*, Serie 4, Vol. 64 (2004), 280 passim.

¹⁹ Prim. npr. Ferdo Gestrin, "Oris razvoja pomorstva v slovenskem primorju", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 10, zv. 2, 1962, 90–94; Ferdo Gestrin, "Pregled pomorstva v slovenskem primorju" v: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962*, 1962, [1489]–1515; Kalmár, "Načrti").

²⁰ Vendar pa se je država soočala s številnimi omejitvami, zlasti od uveljavitve svobodnih pristanišč, ko so avstrijske oblasti z visokimi davki in kaznimi preprečevale trgovanje z istrskimi beneškimi mesti (Darko Darovec, *Davki nam pijejo kri: gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike*, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004, 176).

²¹ Gestrin ugotavlja, da so med netržaškimi ladjami, ki so leta 1760 pristale v Trstu, prevladovali beneške. Na Trst se je usmerjal promet iz beneškoistrskih mest, Kvarnerja in celotne vzhodnojadranske ter tudi italijanske obale (tako z beneškega teritorija kot tudi iz Ravenne, Riminija, obalnih mest v Markah ter iz širšega Sredozemlja, npr. iz Ligurskega morja, Albanije, grških otokov ipd. vsaj do Galipolija in Smirne na Vzhodu). Najpogosteje omenjena pristanišča, iz katerih so priplule barke v tržaško pristanišče, so mdr. Benetke, Rovinj, Koper, Piran, Ancona, Šibenik idr. Količina tovarjenega blaga v pristanišču je med 1753 in 1767 narasla za krepko več kot polovico (Gestrin, "Pomorski promet", 47–48; prim. Gestrin, "Pregled pomorstva").

²² Benetke so imele že razdelan sistem pomorske sanitete; na Jadranu se namreč tudi najprej uvajajo ti protikužni ukrepi, npr. 1377 – prva izpričana karantena (Dubrovnik); 1423 – prvi evropski lazaret (Benetke) (prim. npr. Jane L. Stevens Crawshaw, *Plague Hospitals. Public Health for the City in Early Modern Venice*, Farnham (Surrey) - Burlington (VT): Ashgate, 2012, 19.

²³ Kesić, "Zaštita zdravlja", 378.

Zlasti vladavina Marije Terezije²⁴ (1740–80) je, v duhu reform in discipliniranja²⁵ v imenu izboljšanja življenjskih pogojev za dobrobit prebivalstva, posebno mesto namenjala zadevam sanitetne politike, saj je – zaradi povečanih stikov z Levanto²⁶ (kot endemičnim žariščem kuge) – prepoznala nujnost reguliranja teh zadev s pravilniki za celotno Avstrijsko primorje.

V ta kontekst reguliranja pomorske sanitete sodi tudi pravilnik za zdravstvene urade Avstrijskega primorja iz leta 1755,²⁷ ki mu sledijo redakcija iz leta 1764 ter dva dodatna pravilnika za nižja pristanišča v Primorju (za Dalmacijo 18. marca in za Furlanijo 17. oktobra 1764).²⁸

Pravilniki²⁹ so pristanišča glede na ustreznost pomorskosanitetnega aparata delili na: glavna pristanišča (*Porti principali*), ki so imela ves potreben nadzorni aparat za pomorsko saniteto (med ta so sodili Trst, Reka, Senj, Bakar, Karlobag), nižja pristanišča (*Porti subalterni*), torej tista, ki so premogla vsaj Zdravstveni ali mitninski urad (*Ufficio di sanità/Ufficio di Muda*) (v njih so lahko pristale le ladje z zdravstvenim dovoljenjem, ki je izkazovalo odsotnost bolezni (*patente libera*), ostale pa so bile preusmerjene v glavna pristanišča z lazareti za plovila iz sumljivih ali okuženih krajev), nazadnje pa so tu še “mrtva” pristanišča (*Porti morti*), kjer ni bilo nobenega od omenjenih uradov.

²⁴ Pod nezanimljivim vplivom L. A. Muratorija (1672–1750), katerega traktat o kugi (1722) je bil izdan kot priporočilo vladarjem, kako se pred njo obvarovati, seveda po zgledu beneških nasvetov (Simon, “La sanità”, 278).

²⁵ Urejanje in reguliranje ter dobra policija so ustrezali načelom merkantilistično-kameralistične politike in so se dotikali tudi zdravstvenih zadev (o tem gl. npr. Urška Železnik, “Umazane ulice, nezrelo sadje in kužni hlapi: kaj imajo skupnega policija, zdravje in zdravstvena policija”, *Acta Histriae*, l. 18, št. 3, 2010, 627–650). Poleg tega je v Trstu povečani obseg novega prebivalstva in ljudi v tranzitu večal potrebe po upravljanju policijskih zadev nasploh (o policijskem sistemu v prostoluškem Trstu gl. Dragica Čeč, Aleksej Kalc, “Vzpostavitev modernega policijskega sistema v prostopristaniškem Trstu sredi 18. stoletja”, *Acta Histriae*, letn. 18, št. 3, 2010, 533).

²⁶ Tudi beneška stran je bila pozorna na te stike; npr. podestat Nicolò Bembo je tako zapisal, da je treba posebno paziti na ladje, ki prihajajo z Vzhoda in so namenjene v Beneško republiko ali v Trst (AMSI, XIII, 1897, 193), občutiti pa je tudi pomisleke, da Habsburško monarhijo skrbi le za trgovino in gospodarsko rast, pri čemer bi lahko trpelo splošno zdravje (AMSI, XVII, 128; l. 1733).

²⁷ V istem času Trst dobi tudi policijski red (Čeč, Kalc, “Vzpostavitev”).

²⁸ Simon, “La sanità”, 299–300; prim. Vincenzo Scussa, *Storia cronografica di Trieste: dalla sua origine sino all'anno 1695 / Vincenzo Scussa: cogli annali dal 1695 al 1848 / Pietro Kandler*, Trieste, Coen, 1863. Sledi še nov pravilnik 1769 ob odprtju lazareta Sv. Tereze (ki opredeljuje tudi delovanje te strukture) ter kužni red leta 1770, ki zadeva tudi kordonsko linijo (Simon, “La sanità”, 278).

²⁹ Npr. *Regolamento delle provvidenze e rispettive istruzioni per gli Ufficiali di sanità, deputati, esattori, fanti e guardie paesane e militari nelle spiagge, e coste del Litorale austriaco ...*, Dunaj, 17. oktober 1764. Trieste, 1790 in 1831.

Pristaniški lazareti

V kontekstu razsvetljenega absolutizma in merkantilistične politike so “branike zdravstva”, na nek način tudi s svojo mogočno pojavnostjo, predstavljali lazareti.³⁰ Trst je prvi lazaret³¹ dobil pod Karlom VI (Lazaret S. Carlo, 1730), sledil je, seveda na pobudo Marije Terezije, lazaret S. Teresa leta 1769 (z zaprtim, ločenim pristaniščem),³² ki pa je bil kasneje porušen zaradi izgradnje železnice in leta 1867 premeščen k sv. Jerneju.³³

V pristaniščih s pomorskimi lazareti (če za primer vzamemo Trst) je bil angažiran cel spekter osebja, ki je bilo odgovorno leta 1755 oblikovanemu *zdravstvenemu magistratu*, kompleksnemu birokratsko-zdravstvenemu uradu, katerega naloga je bil predvsem nadzor pretoka oseb in blaga, preprečevanje nalezljivih bolezni ter ustrezno ukrepanje v primeru okužb.³⁴ Ta organ je bil (tako kot tudi pristaniški urad) podrejen c. kr. komerčni intendanci,³⁵ ki je bila pod upravo dunajskega višjega komerčnega direktorija ter reprezentance in komore na Kranjskem, do leta 1752, ko postane glavna komerčna intendantca v Avstrijskem primorju (podrejeni so mu upravitelji glavarjevih uradov na Reki in Senju ter avstrijski konzuli v pristaniščih v Levanti).³⁶

Vpogled v tržaški lazaret tega časa na podlagi obdelanega zgodovinskega gradiva v svoji študiji ponudi npr. C. Simon.³⁷ V pristaniški pomorskosanitetni strukturi

³⁰ Simon, “La sanità”, 278.

³¹ Za omembe tržaških lazaretov gl. npr. Giovannina Bandelli, *Notizie storiche di Trieste e guida per la città*, Trieste, 1851; Ezio Godoli, *Trieste*, Bari, Laterza, 1984, ter novejšo analizo njihove arhitekture, Claudio Visintini, *I lazzaretti della città di Trieste: rilievi e ricerche sulle architetture dei centri di controllo sanitario e commerciale tra Settecento e Ottocento*, Trieste: “Italo Svevo”, 2008.

³² Angleški zaporniški reformator John Howard (1726–1790) je v svojem delu o sredozemskih lazareti oba tedanja tržaška lazareta opisal kot čista (za razliko od beneških), urejena, novi je bil obdan z dvojnimi zidom, znotraj katerega je bilo urejeno pokopališče, ločeno za katolike, grške pravoslavce in protestante (John Howard, *An account of the principal lazarettos in Europe*, London: T. Cadell, 1789, 23). Kakor je značilno za medicinsko misel njegovega časa, je v tem pregledu veliko poudarka predvsem na topikah, kot so arhitektura, okolje, morala, revščina in skrb za posameznika (Stevens Crawshaw, “Plague Hospitals”, 242–245).

³³ Simon, “La sanità”, 311.

³⁴ Simon, “La sanità”, 299; gl. tudi Eva Faber, *Territorio e amminitrazione*. V: Roberto Finzi, Loredana Panariti, Giovanni Panjek (ur.): *Storia economica e sociale di Trieste*. Vol. II. Trieste, Lint, 2003, 36.

³⁵ Leta 1747 je zaživela komerčna intendantca v Trstu; funkcija intendanta je združevala pristojnosti za upravne, kameralne in vojaške zadeve (prim. Ugo Cova, *Commercio e navigazione a Trieste e nella monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, Udine, Del Bianco, 1992, 15; Čeč, Kalc, “Vzpostavitev”, 519–520).

³⁶ Jože Žontar, *Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918: zgodovinsko-bibliografski vodnik*, Graz [etc.]: Steiermärkisches Landesarchiv [etc.], 1988, 76–77; gl. tudi Gestrin, “Pomorski promet”).

³⁷ Simon, “La sanità”, 335–346.

je imel eno osrednejših vlog *pristaniški kapitan*, ki je skrbel za nadzor nad plovili z nezadovoljivimi zdravstvenimi izkazi (*patente brutta/sospetta*); imenovala ga je neposredno dunajska oblast. Na urad *Casino di sanità* (kjer so delovali zdravstveni ministri in pazniki) so se sicer z zdravstvenimi dovolilnicami obvezno morali obrniti kapitani in lastniki ladij takoj po prihodu v pristanišče. Dokumenti so šli skozi fumigacijo (vstavljene v prirezano palico so prekadili s prižganim žveplom in slamo),³⁸ temu pa so sledila ustna izpraševanja lastnikov – upravljalcev plovil (o kraju, od koder prihajajo, o količini in kvaliteti tovora, ki ga prevažajo, o krajih, kjer so pristali, o plovilih, ki so jih srečali, komunikacijah oz. poslih, ki so jih imeli z njimi, o stvareh, ki so si jih izmenjali ali jih pustili na obali/v morju idr.) Za celotno strukturo in administracijo pomorske sanitete – lazareta je bil (po analogiji z religioznimi institucijami)³⁹ odgovoren *prior*. V Trstu je bil imenovan s strani vrhovnega direktorata za trgovino na Dunaju, trajanje njegove funkcije pa je bilo neomejeno (za razliko od Benetk, kjer je bil imenovan vsaka štiri leta).⁴⁰ Določila, ki so urejala delovanje lazaretskega osebja, so bila v Avstrijskem primorju podobna tistim iz Benetk, saj so nastala po njihovem zgledu. Tako lahko sledimo strogim pravilom, ki so priorju in njegovemu osebному pomočniku ali namestniku narekovala, da ne smeta zapuščati lazareta, razen na poziv magistratov ali zaradi službenih obveznosti.⁴¹ Ker je šlo za sistem stroge izolacije, se je na vse načine omejevalo stike lazareta (oziroma prostorov, kjer se je izvajala karantena) z zunanjim svetom. Posebnega nadzora so bile v času nevarnosti zato deležne tudi lokalne ribiške barke.

Priorju je bilo strogo prepovedano kupčevati s potniki ali z drugimi osebami znotraj lazareta, od njih prejemati denar ali darila, brez pooblastila zdravstvene pisarne tudi ni mogel sprejemati oseb ali blaga za karanteno ter dovoljevati obiskov pri osebah v karanteni.⁴² Ker seveda ni smel priti v stik s potniki ali z blagom (ki bi

³⁸ Fumigacija, tudi pisemskih pošiljk, je bila ustaljena praksa. J. J. Rousseau npr. piše, da je v lazaret v Genovi (kjer je moral zaradi razsajanja kuge v Messini leta 1743 v 21-dnevno karanteno), prejel pismo, "prepojeno s kisom, odišavljeno in na pol zažgano" (Jean-Jacques Rousseau, *Izpovedi*, 2. zv., II. del, 7. knj. 1741–1747, Ljubljana, 1956, 111).

³⁹ Ta funkcija je izviralna iz beneške pomorskosanitetne tradicije. O priorski funkciji ter o delovanju beneških lazaretov nasploh v obdobju zgodnjega novega veka gl. novejšo študijo Stevens Crawshaw, "Plague Hospitals".

⁴⁰ Gre večinoma za funkcije, za katere se je zahtevalo zaupanja vredne osebe (ki se ne odločajo na podlagi osebnih ali drugih interesov ipd.) (Simon, "La sanità", 339). Določila v Benetkah so tudi velevala, da prior ne sme biti v sorodu z nikomer iz magistrata, poleg tega ne sme imeti trgovskih interesov ipd. (Howard, "An account", 14–16), saj bi to lahko ogrozilo korektno opravljanje njegove funkcije.

⁴¹ Za beneški lazaret prim. Howard, "An account", 14–16.

⁴² Howard omenja še prepoved druženja ali kakršnegakoli mešanja ljudi iz različnih karanten, tudi v obliki iger, popivanja ipd. (Howard, "An account").

lahko bili okuženi), je vselej nosil s seboj palico, da je obdržal potrebno varnostno razdaljo.⁴³ Natančno je moral beležiti vse podatke o osebah in plovilih, ki so prestajala karanteno, ter jih redno posredovati zdravstveni pisarni. Vsaj dvakrat dnevno se je moral ob obhodu prostorov prepričati, ali so potniki preskrbljeni z vsem potrebnim in ali vse poteka po pravilih. Skrbel je tudi za odklepanje in zaklepanje vrat, s čimer je imel nadzor nad vstopi/izstopi iz objekta.⁴⁴

Prior je bil v primeru potreb (zaradi preprečevanja stikov z zunanjim svetom) tudi pooblaščen za opravljanje funkcije javnega notarja (predvsem pri sestavljanju oporok, vendar ob prisotnosti petih (v Benetkah)⁴⁵ oziroma treh prič (v Trstu)⁴⁶). V času opravljanja funkcije ga je zaradi prestopkov lahko aretiral le zdravstveni magistrat, zato tudi ni bil podvržen civilnim ali kazenskim postopkom drugih sodnih instanc.⁴⁷

Večina osebja v lazaretu, tudi tistega na vodilnih funkcijah, so bili birokrati; med medicinskimi izvedenci je bil sicer *zdravnik* (običajno sta bila v lazaretu dva), a je imel v tej strukturi, kakor ugotavlja Simonova, skorajda postransko vlogo brez možnosti odločanja. Njegova naloga je bilo preverjanje zdravstvenega stanja potnikov in osebja, straž in magistrata ter svetovanje v primeru izbruha nalezljivih bolezni. V času potreb (epidemije) so bili angažirani tudi *bolničarji* (katerih vpoklic se je vršil v veliki diskretnosti), v kompleksu pa je deloval tudi *lekarnar*.

Druge figure, ki jih je bilo mogoče srečati v (tržaškem) lazaretu, so bili v vsakodnevem pretoku prometa za potrebe komunikacije s tujejezičnimi kapitani še *prevajalci* (z znanjem angleškega, danskega, holandskega, turškega in drugih jezikov), vsak lazaret pa je imel tudi *duhovnika*.

Med fizičnimi delavci oziroma težaki je bilo več kategorij, ločenih predvsem glede na naravo in tveganost njihovega dela. *Portantini* so bili nosači, ki so med epidemijami (običajno v nočnem času) prenašali nosilnice v lazaretu; ker je bilo to tvegano in težko delo, so bili zanj pogosto zadolženi kaznjenci. Druga kategorija so bili fakini (*facchini*), težaki, ki so tovorili blago iz ladij in so delali tako znotraj kot zunaj lazareta (plačevali so jih neposredno kapitani oz. lastniki plovil), tu pa so bili še *bastazzi*, delavci, ki so imeli opraviti z balami volne, blagom, ki je bilo razumljeno kot zelo dovzetno za prenos kuge, kar pomeni, da so bili izpostavljeni velikemu bolezenskemu tveganju.⁴⁸

⁴³ Howard, "An account", 14–16.

⁴⁴ Simon, "La sanità", 338–341; Howard, "An account", 14–16.

⁴⁵ Gl. Howard, "An account".

⁴⁶ Gl. Simon, "La sanità", 340.

⁴⁷ Howard, "An account".

⁴⁸ Simon, "La sanità", 335–346.

Ključno vlogo za izvajanje nadzora so imele v lazaretu *straže* oz. *pazniki*, ki so tudi spremljali priorja ali zdravstvene ministre; njihove naloge so bile natančno razdeljene, neposlušnost pa strogo sankcionirana.⁴⁹ Iz *Tariffe* (1790) je razvidno, da so se straže delile na *nadzorne*, straže v karanteni za *plovila*, straže za varovanje *potnikov* ter straže za *blago*.⁵⁰ V Benetkah je bil ravno tako del straž zadolžen za ladje (na krovu), del pa za nadzor karantene v lazaretu. Naloga slednjih je bila, da asistirajo potnikom ter pazijo, da ne prihaja do stikov med osebami iz različnih karanten, obenem je bil v njihovi domeni tudi nadzor nosačev (v primeru kršitev so obvestili priorja, ki se je pritožil na magistratu, ta pa je nosača kaznoval).⁵¹ Verjetno je bilo življenje v lazaretih 18. stoletja (katerih vloga je bila večinoma previdnostno-preventivna in je zajemala le stalno pripravljenost na že znatno redkejšo in milejšo izbruh te bolezni) le deloma primerljivo s tistim v času novoveških epidemij kuge,⁵² ko je lazaret dejansko živel v soočanju z množičnimi okužbami.

Beneški načini preprečevanja kužnih bolezni na vzhodnem Jadranu

Sanitetni kordoni

Na beneškem ozemlju vzhodnega Jadrana se je v tem času v pristaniških ravno tako izvajal pomorskosanitetni nadzor. Beneški pomorski lazareti na tem območju so bili v Splitu, Boki Kotorski, Herceg Novem, nato tudi v Meljinah,⁵³ v manjših pristaniških mestih pa so lazarete nadomeščali drugi nadzorni mehanizmi, zlasti krožeča nadzorna plovila, npr. galeje ali galeote in feluke (tako tudi npr. v pristaniških Koper, Plomin, Rovinj, Poreč, Umag idr.). V Kopru so se posluževali tudi obstoječih stavbnih struktur ob vstopu v mesto; t. i. Levji grad,⁵⁴

⁴⁹ Pravilnik, ki je opredeljeval kazni za sanitetne prekrške, je stopil v veljavo leta 1766 (Simon, "La sanità", 300); za hude prekrške (izogibanje kontumacu, neuspešna preprečitev prehoda okuženih oseb ali blaga ...) je bila predvidena tudi smrtna kazen, za milejše pa zlasti javna dela. Za nekaj primerov neupoštevanja sanitetnih predpisov gl. npr. Igor Presl, "Umna cesarica in poslušna smrt", *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo*, 21, št. 191, 1997, 218–221.

⁵⁰ Njihovo dnevno plačilo (od 3 lire do 4 lire in 10 soldov) je bilo odvisno od stopnje zdravstvene ogroženosti (stik z ladjami, ki so priplule z okuženega območja, ipd.) (*Tariffa delle mercedi spettanti alli guardiani di sanità in Trieste*, 1790). Howard za beneški lazaret navaja, da je dnevna plača straž 3,5 lire, vendar le-te, kakor tudi prior in njegovi pomočniki, vselej pričakujejo tudi napitnino (ustaljena praksa naj bi bila, da se priorju daje po 6 cekinov, njegovemu namestniku 3, straži pa enega (Howard, "An account", 16).

⁵¹ Gl. Howard, "An account". Howardova opazka glede stvarnosti izvajanja teh funkcij je sicer, da so mnoge straže stare in bolehe in zato niso v veliko korist.

⁵² V svojem delu ga npr. analizira Stevens Crawshaw, "Plague Hospitals".

⁵³ Gl. npr. Kesić, "Zaštita", 376–377.

⁵⁴ O njegovi funkciji gl. npr. Emil Smole, "Koprsko obzidje, Mudina vrata in Levji grad", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 5, št. 1, 1957, 26–38, o njegovem slabem stanju v 18. stoletju (ki

ki je bil zgrajen v obrambne namene, je v mirnih časih služil za opazovanje tujih ladij v zalivu. Postavljen je bil na edini možni poti v otoško mesto – mostu, po katerem se je dnevno zvrstila množica potnikov in tovora, zlasti iz avstrijskih dežel. V času potreb so bile tu nameščene zdravstvene straže, odgovorne trem zdravstvenim providurjem v mestu. Fragmentarno ohranjeni dokumenti dodatka h koprskemu komunskemu arhivu pričajo o tem, da se je v Levjem gradu tudi v prvi polovici 18. stoletja izvajal (14- do 21-dnevni) kontumac (ter ekspurgacija) ljudi in blaga.⁵⁵

Pristanišča sicer niso bila edini bolezenski epicentri, saj so se epidemije širile tudi po kopenskih poteh. Po uvedbi svobodnih pristanišč je avstrijska država krepila tudi cestno mrežo (za povezavo pristanišč z notranjimi deželami), ravno tako pa se je v zaledne kopne poti usmerjala Beneška republika. Kopenski promet pa je bil živahen tudi med beneško in habsburško Istro, kjer se je s pomočjo lokalnih oblasti vzdolž meja vzpostavljalo kopenske postojanke zdravstvenega nadzora. Šlo je za sanitetne kordone, priložnostno vzpostavljene utrjene teritorialne pasove, ki so z blokadami poti, katerih ni bilo mogoče prečkati brez zdravstvenih potrdil, predstavljali fizično pregrado za zamejitev pretoka ljudi iz okuženih krajev. Posebne pozornosti je bila denimo deležna jugovzhodna meja habsburških dežel, ki je veljala za še posebej ranljivo. Sanitetni kordon v prvi polovici 16. stoletja vzpostavljene Vojne krajine naj bi tako varoval ves Zahod pred bolezensko nevarnostjo, ki jo je poosebljal Vzhod tudi v zdravstvenem smislu. Institucija se je ustalila in razširila; do srede 18. stoletja je obsegala že dolg pas od Jadrana do transilvanskega gorovja,⁵⁶ z novim patentom o kugi Karla VI iz leta 1728 pa je kordon zaradi pogostih groženj s strani balkanskih dežel in osmanskega imperija postal stalen in vojaško upravljan.⁵⁷ Tovrstne strukture so se sicer obdržale tudi do prihoda kolere v prvi polovici 19. stoletja,⁵⁸ nato pa so jih zaradi neučinkovitosti in motečega zaviranja gospodarstva postopoma opustili.

Z obsežnim kordonom v Vojni krajini se je denimo ukvarjal G. E. Rothenberg,⁵⁹ medtem ko so se britanski geografi Andrew D. Cliff in drugi⁶⁰ lotili prostorske

je najbrž zmanjševalo tudi njegovo učinkovitost) pa npr. Polcenigo v: Darko Darovec, *Stari krajepisi Istre*, Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije: Pokrajinski muzej, 1999; prim. AMSI, XXIII, 2; l. 1710.

⁵⁵ SI PAK KP 6.3, Komuna Koper, Fragmenti spisov 1600–1800, t.e. 6, št. 148 in t.e. 8, št. 206.

⁵⁶ Gl. Rothenberg, "The Austrian", 17.

⁵⁷ Peter Borisov, *Zgodovina medicine: poskus sinteze medicinske misli*, Maribor, Pivec, 2009, 398–399.

⁵⁸ Gl. npr. Katarina Keber, "Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi", *Kronika*, 53, 3, 2005, 351–364.

⁵⁹ Rothenberg, "The Austrian".

⁶⁰ Andrew D. Cliff; Matthew R. Smallman-Raynor; Peta M. Stevens, "Controlling the geographical spread of infectious disease: Plague in Italy, 1347–1851", *Acta Medico-Historica Adriatica*, Vol. 7, No. 1, 2009, 197–236.

raziskave protikužnih preprek na Apeninskem polotoku (predvsem za preprečitev širjenja kuge preko morskih poti) in v Jadrano, ki so jo izvedli zlasti s pomočjo ohranjenih zemljevidov kordonov. Sanitetni kordon, ki je več stoletij obstajal okrog italijanskih obal, so po ugotovitvah teh avtorjev sestavljali trije elementi: zunanji obrambni obroč oboroženih ladij, srednji obalni obroč utrdb in opazovalnih stolpov ter notranji obrambni obroč s teritorialno konjenico.⁶¹ Obmorski kordoni so vključevali krožeče ladje z oboroženo floto, ki je preprečevala nezakonito pristajanje, ter obalne opazovalne stolpe in stražarnice. Ponekod je, v primerih hitrega ukrepanja ob prekoračitvah, pomagala tudi konjenica. Ta sistem je mogoče vzporejati tudi z vzhodnojadranskim prostorom; primer iz leta 1743 (prikaz kordona s tabelarično urejenim seznamom oboroženih sil)⁶² zgovorno govori o sistematični organizaciji beneških dežel, ki je vključevala eno galejo, več feluk (na relaciji Milje–Piran, v Piranu, na Mirni, med Rovinjem in Puljem ter Vrsarjem, na Raši ter proti Medulinu ...), nekaj galeot (relacije Koper–Poreč, Poreč–Premantura, Veruda–Plomin) in plovilo za prevoz denarnih sredstev iz beneške Dominante (samo vojaška posadka na vseh plovilih je skupno štela 265 ljudi).⁶³

Na drugi strani pa so kopenski kordon sestavljale vojaške postojanke oziroma stražarnice (*caselli*) in rasteli (*rastelli*) (prehodi v kordonu, kjer se je pod nadzorom stražnikov lahko izmenjevalo blago).⁶⁴ Na vsaki točki – navadno mestu, vasi, kaštelu ali kakšnem drugem utrjenem položaju – je bilo nameščeno potrebno število vojakov.⁶⁵ V ta namen so oborožili černide⁶⁶ ter postavili pregrade,

⁶¹ Cliff et al., "Controlling".

⁶² Gl. Luciano Lago, Claudio Rossit, *Descriptio Histriae: la penisola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII: per una corologia storica*, Trieste, Lint, 1981, 217.

⁶³ Lago, Rossit, "Descriptio Histriae", 217.

⁶⁴ Prim. Rothenberg, "The Austrian", 19.

⁶⁵ Po že omenjenem pravilniku iz leta 1764 se je npr. v času kužne nevarnosti zahtevala okrepitev podeželskih straž: *Nell'epoche pericolose saranno rinforzate le Guardie paesane con soldati; i quali, in riflesso delle operazioni tutte, e disposizioni riguardanti le Providence di salute, presteranno al Deputato l'ubbidienza e subordinazione istessa che a' loro Ufficiali; e questi sapranno, sotto grave responsabilità, cooperare alla diligente prestazione di tale subordinazione ed ubbidienza.* (Regolamento, 1764). Vojaške okrepitve so, ko je bilo potrebno zaradi zdravja dodatno varovati meje, seveda pošiljale tudi Benetke (gl. npr. AMSI, XXIII, 55, 1724).

⁶⁶ Kmečko vojsko, imenovano tudi "črna vojska" (o njej, tudi za čas pred 18. stoletjem, gl. Darko Darovec, "Obrambna organizacija komuna: Koper pod Benečani", *Kronika*, 37, 1989, 27–37; Darko Darovec, *Kratka zgodovina Istre*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2009). V celotni Istri naj bi černide šteje okrog 4.000 vojakov, vanje pa naj bi bili rekrutirani domačini, stari med 18 in 36 let (gl. Pietro Kandler, "Recrutamento militare dei Veneti nell'Istria", *L'Istria*, I, 78–79 (21. november 1846), 318).

bodisi začasne lesene ali pa so se poslužili kamnitih, kjer je bil položaj iz obrambnih razlogov že sicer utrjen.⁶⁷

Oblasti so deželne meje in mestna ozemlja zaprle z vojaškimi kordoni na pobudo zdravstvenih providurjev⁶⁸ (*provveditori alla sanità* – ta služba se je v Beneški republiki vzpostavila v drugi polovici 15. stoletja), ki so skrbeli za zamejitev ali zatrtje epidemij nalezljivih bolezni. S tem se je onemogočil promet preko stranskih poti, tujci pa so zato lahko prihajali le po glavnih poteh, s čimer se jih je usmerilo na vzpostavljene točke nadzora. Na teh so ob prihodu potencialnih prenašalcev bolezni zakurili ogenj (“razkuževanje” potnikov in tudi blaga je potekalo z brinjevim dimom ali kisovo soparo), izprašali prišleke po opravljeni poti in zdravstvenem dovoljenju (*fede*), in če so prihajali iz okuženih krajev, so jim nadaljevanje poti prepovedali ali jih poslali v kontumac, če pa so že kazali bolezenske znake, so bili nemudoma odvedeni v lazaret.⁶⁹

Nevarni z zdravstvenega vidika in zato pod drobnogledom zdravstvenega aparata so bili vsi, ki so prihajali iz sumljivih ali okuženih ozemelj (mobilne skupine, kot na primer trgovci idr.), še toliko bolj pa seveda osebe brez zdravstvenih dovoljenj, marginalne družbene skupine (klateži ipd.) ali prestopniki (tihotapci, ubežniki ipd. – kakor npr. trije galjoti, ki so leta 1761 pobegnili z galeje, zasedane v bližini Vrsarja, in preko beneškega prispeli do tržaškega ozemlja, kjer so morali prestati karanteno).⁷⁰ Primer iz leta 1713 pa priča, da so bili v kontumac poslani tudi sezonski delavci z miljskih solin (beneški teritorij), ki so se vračali na svoje domove na tržaško (torej habsburško) ozemlje.⁷¹

Ko je leta 1713 kuga ponovno grozila tudi zgornjemu Jadranu, je bil namreč po zgledu ravnanja iz preteklih epidemij eden od prvih preventivnih odzivov prav oblikovanje sanitetnega kordona, ki bi kot fizična in karseda neprepustna prepreka omejeval dotok prišlekov iz okuženih območij. Za potrebe beneške službe zdravstvenih providurjev je na zahtevo providurja Pietra Grimanija leta 1713 nastal načrt sanitetnega kordona vzdolž meje med habsburškim in beneškim delom Istre.⁷² Taki načrti so se izdelovali večinoma po naročilu, podestati in kapitani pa so jih denimo prilagali svojim poročilom beneškim dožem, senatu

⁶⁷ Prim. Darko Darovec, “Od prihoda Slovanov do propada Beneške republike 1797” v: Salvator Žitko (ur.): *Kraški rob in Bržanija: zbornik v počastitev 500-letnice fresk v Hrastovljah*, Koper, Obratovalnica IMO – Turistično posredovanje: Skupščina občine, 1990, 31–62.

⁶⁸ Poleg providurjev v mestih so stanje v deželah nadzorovali generalni zdravstveni providurji, ki so komunicirali z zdravstvenim magistratom oz. oblastmi v Benetkah.

⁶⁹ Gl. npr. Travner, “Kuga”, 42.

⁷⁰ Gl. Presl, “Umna cesarica”.

⁷¹ AMSI, XXIII; gl. npr. 9. september, 21. oktober, 1713.

⁷² Grimani je 26. januarja 1712 (m.v.) po dvanajstih dneh “mučnega potovanja” zaradi viharnege vremena prispel v Istro, saj je želel biti na tekočem s situacijo v teh krajih, zlasti v zaledju. Naročil je tudi

ali drugim oblastnim organom ipd.⁷³ V omenjenem primeru je načrt izrisal in providurju predstavil P. Giuseppe di San Francesco, duhovnik iz reda piaristov,⁷⁴ major (*sergente maggiore*) Pietro Belgramoni pa je bil avtor spremne 'pede-liste'.⁷⁵

Na zemljevidu⁷⁶ so natančno popisane vse točke te sanitetno-obrambne verige 'casellov' (stražarnic) in 'rastellov' (prehodov v kordonu), vključno s potrebnim številom odposlancev (npr. župnikov), stražnikov, častnikov in vojakov (najemniki, černide, konjenica) na vsaki točki – mestu, vasi, kaštelu ali kakšnem drugem utrjenem položaju. Skupno število angažiranih oseb na celotni liniji, ki je tekla vse od Milj na severozahodu do Plomina na jugovzhodu istrskega polotoka in je vključevala 93 (nadzornih) točk, je bilo 441.

Od tega je bilo odposlancev ali župnikov (*pievani o deputati*) 25, iz černid 12 častnikov ter 236 vojakov, 17 častnikov in 70 najemniških vojakov (*ufficiali oltramarini, soldati oltramarini*) ter 10 konjeniških častnikov s pripadajočimi 71 konjeniki.⁷⁷ Pri okrepljenem varovanju meje oziroma sanitetnega kordona leta 1743 je bilo teh oseb več; vojaške okrepitev na mejni liniji med beneško-habs-

štiri feluke, ki bi nadomestile galeote, na katerih je manjkalo mož. Slab mesec kasneje je vzpostavil kordonsko zdravstveno zaščito (AMSI, XXIII).

⁷³ Prim. Salvator Žitko, "Širše ozemlje Kraškega roba oziroma mejna črta med beneško in habsburško posestjo. Interpretacija topografske risbe ing. Francesca Cappija (18. stoletje)" v: Antonio Miculian (ur.): *I confini militari di Venezia e dell'Austria nell'età moderna / Beneške in avstrijske vojne krajine v novem veku*. Piran: Comunità degli italiani 'Giuseppe Tartini' Pirano - Società di studi storici e geografici, 2005, 101. Kasneje v 18. stoletju je nastalo tudi drugo gradivo, ki predstavlja prav to obmejno območje, okrepljeno zaradi zdravstveno-preventivnih potreb; tak primer je denimo tabelarni prikaz *Forza ed appostamenti delle truppe dispostiz.ni dell'ordinanze e paesani per armo della Provincia d'Istria, proposto per l'occorenze di salute* iz leta 1743 (gl. Lago, Rossit, "Descriptio Histriae").

⁷⁴ Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum.

⁷⁵ *Pedelista de Deputati, o Pievani, Ufficiali di Cernide, Soldati e delle tre Compagnie d'Oltramarini a piedi, e due di Cavalleria, Servono all'obbedienza di S. Ecc.za Sig.r Pietro Grimani Prov.re alla Sanità nella Prov.a d'Istria co l'armo delle Ville, Castelli e Rastelli, che esistono su la Linea del Confine, Principia da Zaule Territorio di Muia, e finisce in Fianona Territorio d'Albona*.

⁷⁶ Hrani ga *Archivio di Stato di Venezia*, v fondu Provveditori alla sanità. Bil je objavljen v: Lago, Rossit, "Descriptio Histriae", nato pa tudi npr. v: Egidio Ivetic, *L'Istria moderna: un'introduzione ai secoli XVI-XVIII*. Fiume: Unione Italiana, Trieste: Università Popolare, Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 1999, 38–39), predstavljen pa deloma (za del, ki zajema koprski teritorij) v Darovec, "Od prihoda Slovanov"; omenjajo ga sicer tudi Cliff, Smallman-Raynor in Stevens (Cliff et al., "Controlling"), razen tega pa ni bil deležen opaznejše pozornosti. Sledila mu je še manjša serija podrobnejših kart, ki so prav tako shranjene v fondu zdravstvenih providurjev v beneškem državnem arhivu, mdr. zemljevid, ki prikazuje del doline Mirne in Drage, dolino Raše ter teritorij in mejo Buzeta s habsburškim ozemljem (Lago, Rossit, "Descriptio Histriae", 210).

⁷⁷ *Archivio di Stato di Venezia* (dalje: ASV), Provveditori alla sanità. Mappa con la linea di confine tra l'Istria veneta ed il territorio austriaco e gli appostamenti sanitari posti da Zaule, territorio di Muia e Fianona, territorio d'Albona, 1713; gl. tudi Lago, Rossit, "Descriptio Histriae".

burškim ozemljem so šteje 649 oseb, v primorju 185 ter dodatnih 266 na oboroženih ladjah. Na ozemljih Kopra, Milj, Buzeta, Motovuna, Svetega Lovreča, Dvigrada, Labina, Plomina ter za razliko od kordona 1713 še dela puljskega ozemlja, je bilo skupno angažiranih 479 pehotnikov, 170 konjenikov ter 50 ordonančnikov (h katerim so bili vštetí vojaki černid, na *casellih* in *rastellih*, cestnih preprekah ...).⁷⁸

Opazovalno-nadzorne točke so bile postavljene bodisi v vaseh, oddaljenih cerkvah, pri manjših gručah hiš, mlinih ipd. Rastele so, če je bilo mogoče, postavljali vsaj 40 korakov od meja,⁷⁹ da bi se izognili obmejnim nesoglasjem.⁸⁰ Osrednje postojanke – vaški kašteli so že sicer skoraj ves čas služili kot bivališča ali vojaške postojanke mestnim poveljnikom, konestablom, kapitanom Slovanom ter tudi koprskim plemičem; tu so bili tako obmejni najemni vojaki (*oltramaringi*) kot tudi vojaki černid (kmetje domačini).⁸¹ Slednji so navadno opravljali službo kontumačnih stražarjev;⁸² teh vojakov je bilo leta 1713 na vsaki točki le nekaj, največ po šest). Najbolj vojaško okrepljeno je bilo sporno območje (*confine controverso*) na meji med ozemljem Motovuna in Svetega Lovreča, kjer je bilo 12 najemnikov in 14 konjenikov.

Tam, kjer je na podlagi omenjenega topografskega gradiva možno dokaj zanesljivo identificirati točne lokacije nadzornih točk, je razvidno, da je kordon potekal bolj ali manj po črti utrjene meje med beneško in habsburško Istro, ki je sicer več stoletij služila obrambi beneškega ozemlja pred habsburškim nadlegovanjem, turškimi vpadi in drugimi nevarnostmi.⁸³ Med kraji, kjer so bili postavljeni *caselli/rastelli*, so namreč Žavlje, Mačkolje, Osp, Gabrovica, Rožar, Loka, Bezovica, Podpeč, Praproče, Zazid, Rakitovec, Brest, Dane, Trstenik, Rašpor, Račja vas, Lanišče, Brgudac, Veprinac, Roč, Hum, Paz, Draguč, Marčenigla, Vrh, Motovun, Žamask,⁸⁴ Novaki Motovunski, Bados, Kaldir, Trviž, Škropeti, Mun-

⁷⁸ Lago, Rossit, "Descriptio Histriae", 217.

⁷⁹ Schiavuzzi, "Le istituzioni".

⁸⁰ Nekateri beneški uradniki so zato opozarjali, da "li Caselli di Sanità non si piantano in sito che meglio stabiliscono il Confine, ma' in quello che meglio serve alla commune custodia d.a salute" (AMSI, VII, 380).

⁸¹ Darko Darovec, "Prispevek k zgodovini upravne in obrambne organizacije koprškega podeželja v srednjem veku" v: Duša Krnel-Umek (ur.): *Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre*. Ljubljana, 1993, 97; Dragica Čeč, Darko Darovec, "Značenje seoskih utvrda uz mletačko-habsburšku granicu u ranom novom vijeku", *Povijesni prilozi*, 28, 37, 2009, 217–246.

⁸² Prim. tudi Travner, "Kuga", 130.

⁸³ Prim. Čeč, Darovec, "Značenje", 244–245; o poteku beneško-habsburške meje gl. Darovec, "Obrambna organizacija"; tudi Žitko, "Širše ozemlje", 106 idr.

⁸⁴ Grimani ni videl potrebe, da bi se postavljalo dodatne *caselle* na mejni liniji, je pa opozoril na potrebo po oborožitvi Žamaska in drugih obrobni območij na meji ozemlja Sv. Lovreča, zlasti z dodatnimi vojaškimi četami in podvojitvijo okrepitev v černidah (AMSI, XXIII). Žamask je bil problema-

trilj, Barat, Kanfanar, Sv. Nedelja, Štabljevac na poti proti Kožljaku, Zagore, Plomin ter večje število lokalnih postojank ob tej liniji.⁸⁵ Pokrival je torej mejno linijo, ki je razmejevala beneški teritorij (ozemlje Kopra, Buzeta, Motovuna, Sv. Lovreča, Dvigrada, Labina, Plomina, medtem ko sta teritorija Svetvinčenata in Barbane predstavljala ločeni jurisdikciji pod Serenissimo) od habsburškega dela (socerbsko gospostvo ter Pazinska grofija).⁸⁶

Sanitetni kordon na beneško-habsburški meji v Istri je sicer primer lokalnega kordona manjšega obsega, ki pa je bil izrednega pomena za varovanje splošne varnosti. Vzpostavljale so ga beneške oblasti v obstoječih utrjenih krajih, ki so – zaradi strateških lokacij – predstavljali ugodno pozicijo za nadzorne točke tudi v primerih skrbi za javno zdravje. Državne oblasti so s svojim razvitim sistemom javne zaščite tudi v zadnjem stoletju vladanja na tem območju učinkovito vzpostavljale okrepljen nadzor, ki je se je ob odsotnosti pomembnejših beneških pristanišč na tem delu Jadrana bolj usmeril na kopenske prometne poti v zaledju.

(Ne)prepustnost meja in težave pri izvajanju sanitetnih ukrepov

Čeprav je bila organizacija kordona formalno sistematično načrtovana, je v praksi pogosto prihajalo do težav. Koprski podestat Pietro Donà je leta 1744 denimo poročal, da oboroževanje obrambne linije od njega terja veliko truda, saj si je moral pomagati z maloštevilnimi črnidami in se soočati s pomanjkanjem sredstev za oborožitev in varovanje obrambne črte obsežnega območja.⁸⁷

Tudi v desetletjih zatem so se podestati pritoževali nad neučinkovitostjo obrambne linije, zlasti zaradi neusposobljenosti in neprimernosti vojakov, med katerimi naj mnogi te funkcije ne bi bili zmožni opravljati zaradi starosti ali bolezni.⁸⁸

tičen, ker je bil pravzaprav razdeljen na beneški in habsburški del (Denis Visintin, "I rapporti di confine tra l'Istria veneta e la Contea di Pisino nel XVIII secolo. La scrittura del sig.r Andrea Fini proveditor ai confini di Capodistria" v: Antonio Miculian, (ur.): *I confini militari di Venezia e dell'Austria nell'età moderna / Beneške in avstrijske vojne krajine v novem veku*. Piran, Comunità degli italiani 'Giuseppe Tartini' Pirano - Società di studi storici e geografici, 2005, 120), vendar se je varovanje tega kraja nato izkazalo za neuspešno in vas je bila izključena iz trgovine (AMSI, XXIII).

⁸⁵ Gl. Pedelista v: ASV, Provveditori alla sanità. Mappa...

⁸⁶ Kraji, ki so tudi po tridentskem miru leta 1535 spadali v Pazinsko grofijo pod habsburško oblastjo, so bili Žminj, Trviž, Kringa, Šumber, Kršan, Brseč, Kožljak (prim. Visintin, "I rapporti", 134).

⁸⁷ AMSI, X, 66–67.

⁸⁸ Gl. npr. AMSI, X, 293–294; AMSI, XVII, 126, l. 1733. Giuseppe Michiel je zapisal, da so černide "gente nata al disagio, nudrita fra la povertà, ma nondimeno capace per coraggio e per fede di rendere un buon servizio. Per esigerlo tale due cose però si redono necessarie il loro armo, sendo nella maggior parte senza moschetti, ed il loro ammaestramento nell'esercizio militare, impossibile di ritraerlo dagli Uffiziali egualmente imperiti per non aver mai sostenuto grado nelle truppe regolate. [...] Fieri di sua natura li confinanti dell'uno e dell'altro Stato, e non per anco finite le differenze per il possesso de' beni privati, egli [lungo Confine] è un punto che impegna la carica ad un continuo esercizio di vigilanza e

Poleg tega so se državni organi, še preden so straže z okrepitvami v kriznih okoliščinah začele opravljati svojo funkcijo na mejah, soočali z že obstoječimi ovirami in nerešenimi vprašanji. Providur za meje Andrea Fini je v začetku 18. stoletja opozarjal koprskega podestata in kapitana na problematiko nerazrešenih in nejasnih meja, saj so se dokazi o točnem poteku meje sčasoma izgubili.⁸⁹ Zaradi tega so bili pogosti tudi mejni spori ob vzpostavitvi kontumačnih kordonov, kar je marsikdo lahko izkoristil za nemoteno prehajanje ozemlja.⁹⁰ Fini je ugotavljal, da problem meja negativno vpliva tudi na postavljanje zdravstvenih nadzornih točk.⁹¹ Zmeda okrog nekaterih obmejnih predelov je razvidna tudi iz poimenovanj posameznih točk kordonske linije. Po Finijevih besedah se je namreč "nesrečna oznaka *differenze*"⁹² nanašala na (neobdelana) območja, ki so ostala nerazdeljena in so služila kot skupni pašniki, kot taka pa so bila pogosto predmet nesoglasij med beneškimi in avstrijskimi podaniki.⁹³ Nekaj takih 'differenz' je bilo denimo na teritoriju Buzeta in Sv. Lovreča.⁹⁴

Poleg sporov ob beneško-habsburških mejah, požigov stražarnic, uničevanja rastelov, nasilja nad zdravstvenimi stražami ipd., o katerih pričajo beneški viri, je bilo v praksi težavno tudi samo nadzorovanje teritorija za preprečitev epidemij. Neredi so bili sicer pričakovani, saj so bili ljudje ponekod s prekinitvijo ključnih prometnih povezav odrezani od življenjsko pomembnega trgovanja in vsakodnevnih stikov.⁹⁵

Zdravstveni providurji so se pogosto soočali z nesodelovanjem (v njihovih očeh "nediscipliniranega in nerazumnega") lokalnega prebivalstva,⁹⁶ s katerim včasih niso mogli vzpostaviti dialoga; ljudje so skrivali okužene⁹⁷ ali pa se upirali kontumacu ter bežali iz karantene.⁹⁸ Zdravstveno discipliniranje so razumeli kot

desterità per mantenere la quiete procurata con tanti dispendj, e stabilita con l'ultimo trattato Commissariale." (AMSI, X, 293–294)

⁸⁹ Gl. Darovec, "Od prihoda Slovanov", 52.

⁹⁰ Travner, "Kuga", 130.

⁹¹ Priloga v Visintin, "I rapporti", 126; dopis prvotno objavljen v AMSI, VII, 1891, 155–202 ter VIII, 409–478.

⁹² AMSI, VII, 1891, 183; l. 1707.

⁹³ O takih sporih ob meji (avstrijski podaniki naj bi na te pašnike gnali svojo drobnico in živino) poročajo nekateri beneški dopisi (npr. AMSI, XXIII, 259; l. 1743).

⁹⁴ ASV, Provveditori alla sanità. Mappa...; gl. tudi Lago, Rossit, "Descriptio Histriae".

⁹⁵ Ponekod so beneški predstavniki to tudi izrecno izpostavili, npr. Kastav in bližnji kraji bi lahko bili odrezani od Reke, od koder so dobivali moko, žito in kruh (AMSI, XVII, 131; l. 1733).

⁹⁶ Danica Božić-Bužančić, "Pisma generalnog providura za Dalmaciju Francesca Faliera o kugi u Splitu i okolici, upućena Magistratu za zdravlje u Veneciji 1783–1784", *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, No. 6 (Prosinac 2000); 30. december 1783; Božić-Bužančić, "Pisma Paola Boldua", 11. september 1783.

⁹⁷ Čeprav je bila za to zagrožena tudi smrtna kazen (gl. npr. Božić-Bužančić, "Pisma Paola Boldua", 19. julij 1783).

⁹⁸ Gl. npr. Božić-Bužančić, "Pisma Paola Boldua", 23. september 1783; 11. september 1783.

prisilo, saj so bili v primeru bolezenske grožnje izolirani in zastraženi (na podeželju pogosto v gozdovih izven naselij, kjer so več dni prebili s stražami ali v provizoričnih podeželskih lazaretih), okužene hiše in imetje pa se je požgalo.⁹⁹

Sklep

Problematika protikužnih ukrepov na območju zgornjega Jadrana v 18. stoletju je bila na tem mestu predstavljena skozi pregled nekaterih temeljnih ukrepov in aparatov, ki sta se jih posluževali Beneška republika in Habsburška monarhija. Čeprav zgodovinske študije običajno obravnavajo zgolj eno ali drugo državno zdravstveno politiko, se zdi, da bi bilo – ker sta zgornjejadranski prostor obvladovali obe sili – beneško in habsburško odvrčanje kužnih bolezni treba vzporejati. Zaradi močne pomorske trgovine je bila njuna pozornost usmerjena na eni strani v pomorsko saniteto (to raven je v času korenitih politično-gospodarskih sprememb na področju pomorskega monopola krepila zlasti habsburška stran), na drugi pa v kopensko protikužno obrambo ozemlja (ki je v tem prostoru prišla do izraza z beneškimi prizadevanji) ter v kombinacijo obojega. Ukrepi obeh so sicer temeljili na fizičnem preprečevanju (bodisi kopenske ali pomorske) mobilnosti in komunikacije med okuženimi in neokuženimi območji, kar je seveda nujno impliciralo vojaški angažma za strogo izvajanje nadzora in (represivno) preprečevanje sanitetnih kršitev. Obseg ukrepov je bil gotovo vsaj deloma povezan s politično in gospodarsko močjo (ter seveda interesi) posamezne državne tvorbe v obravnavanem času, kar bi lahko razbrali denimo iz skrčenega beneškega obrambnega sistema, čeprav je bil le-ta tudi odraz dejanskega zmanjšanja bolezenske grožnje v evropskem prostoru. Če se je Habsburška monarhija v tem času pomorski saniteti vse intenzivneje posvečala, je bila le-ta pri usihajoči Beneški republiki bolj kot ne ostalina starih utečenih mehanizmov, ki niso bili deležni vidnejših izboljšav. Ostaja sicer vprašanje sistematične primerjave obeh omenjenih politik tudi v času pred uvedbo svobodnih pristanišč; med drugim bi bila nujna pritegnitev avstrijskih dokumentov v večjem obsegu ter korespondence med oblastmi v času kriznih razmer zaradi epidemičnih groženj, ne nazadnje pa bi kazalo opazovati tudi prilagajanje ukrepanja glede na gospodarske interese obeh strani in medsebojne vplive ter prepletanja načel za varovanje javnega zdravja. Poleg tega pomembno odprto vprašanje ostaja razmerje med zdravstvenimi ukrepi na papirju in njihovim stvarnim izvajanjem ter učinkovitostjo v praksi, ki je bila na tem mestu le bežno nakazana.

⁹⁹ Gl. npr. AMSI, XVII, 84; l. 1732; Božić-Bužančić, "Pisma Paola Boldua".

Confining the Plague in Northern Adriatic Ports: Comparison Between Venetian Istria and Austrian Littoral in the Eighteenth Century

Urška Železnik

Science and Research centre and Faculty of Humanities

University of Primorska

Garibaldijeva 1

6000 Koper

Slovenia

E-mail: urska.zeleznik@zrs.upr.si

Summary

The article reviews several measures and apparatus for systematic prevention of infectious diseases, especially the plague, in the eighteenth century endangering the Northern and Eastern Adriatic for the last time. This area was politically divided between the Habsburg Monarchy and the Republic of Venice, each of which in their own way, but also concordantly, implemented sanitary control over maritime and land transport.

Although historical studies usually address only one state health policy at a time, the author believes that paralleling the Venetian and Habsburg defence against infectious diseases in the area is necessary. The vivacious maritime trade in both states encouraged a focus on the maritime health on one hand, but also on the anti-plague control in the hinterland of coastal towns on the other. These issues are thus examined within the politico-economic context of the struggle for primacy over the maritime trade after the introduction of the free ports.

Keywords: plague, Adriatic, Venetians, Habsburgs, maritime health, cordons, lazarettos, eighteenth century